

LİNGVİSTİK POETİKA, POETİK SİNTAKSİS, DASTAN POETİKASI HAGGINDA BİR NEÇE SÖZ

KAMİL VELİYEV

Lingvistik poetika dilçiliyin yeni sehalerindedir. Bedii dilin muhtelif sepkilerde öğrenilmesinin tarihi gedimdir ve klassik poetikanın ister Şergde, isterse de Gerbde deyerli nümunelerini hayli sadalamag olar.

Lakin müasir dilçiliyin hazırkı haddinde petika meselelerinin herterefli, sistemli öğrenilmesi hüsusi ehemmiyyet kesb edir.

Mügayiseli - tarihi dilçiliyin müasir inkişaf seviyesi, struktural, semantik tehlil metodlarını, tipoloji dilçiliyin yeni uğurları, hüsusi metodların perveriş tapması poetika sahasında yeni problemleri ortaya çıkardı. Bedii metnin tekrarsızlığı, öz ganuna uygunlugları yeni - yeni suallar doğurdu.

Ne üçün şümer ve ya gedim yunan, gedim türk ve ya gedim slavyan dilinde ele metafora ve teşbehler işlenir ki, onlar XX. esrin savadlı adamı üçün bele oldugca abstrakt obrazlıhğa ve mürekkebliye malikdir?

Eğer insan tefekkürü sadeden aliye, basitden mürekkebe, konkretten abstrakta doğru irelileyirse, Füzuli misrasının yükü müasir poeziyadaki intellekt ve emosiyadan niye gat-gat samballıdır?

Bedii dilin sehr dolu sistemi ne cür yaranır? Metafora, metonimiya, mügayise ve paralelizm sistemi nece ve ne üçün deyişir? Bedii metnin muhtelif yaruslar ve rakurslar üzre tahlili hansı prinsipler esasında aparılmıdır?

Bu sualların sayını heyli artırmag olar. Megsad aydıdır. Poetik dilin nishi müstegilliyini, spesifik tekamül ganuna uygunluğunu edebiyatşünaslıg poetikası ehate ede bilmir ve bu şeraitde lingvistik tehlil metodlarının poetik metne tethigi genişlenmiş olur.

Edebiyatşünaslıg ve dilçilik poetikasının üst - üste düşen problemleri be'zen ciddi mübahiselere sebeb olur. Esil filoloji tehlilde ise fargden çoh predmetin spesifikası nezere alınır ve tesadüfi deyil ki, görkemli edebiyatşünaslar - poetikler (M. M. Bahtin, D. S. Lihaçov, Y. M. Lotman, E. M. Meletinski, V. Y. Propp, S. Y. Neklyudov...) müsair dilçilik metodlarını büyük müveffegiyyetle tehlil prosesine celb edirler.

Praga dilçilik derneyinin tezislerinde poetik dile hüsusi bölme ayrılmış, poetik dilin lingvistik tebietinin araşdırılması aydın şekilde program seviyeyesinde tegdim edilmişdir. Burada poetik dilin sinhron tesvirine, poetik deyer-

liliyin derecesinin öğrenilmesine, poetik strukturanın muhtelif yaruslar üzere tedgigine, poetik figurlara, hüsusen, paralelizmlerin tehline, poeziyanın lüget terkebine, poetik semantikaya, poetik işarenin özünün tedgigine, mügayiseli tehline hüsusi digget yetirilmiş, esas cehetler gabarıg şekilde ifade edilmiştir. Poetik dile sistemli yanaşmanı zeruri hesab eden Praga derneğinin esas müddeaları sovet dilçiliyinde gebul edilmiş, fundamental araştırmalarla tesbit olunmuştur. Hemin tezislerde tamamilde doğru gösterilir ki, "... dil ünsiyyetinde yalnız yardımcı rol oynayan lingvistik sistemin terefleri poetik nitg fealiyyetinde artıgmüstegil ehemmiyyet kesb edir"¹

R. Yakobson "Lingvistika ve poetika" adlı eserinde ve bir sıra kitab, megale ve me'ruzelerinde lingvistik poetikanın prinsiplerini müeyyenleşdirmişdir. Dilin öz funksiyalarının rengarengliyi dahilinde öğrenmeyi teleb eden görkemli lingvist nitg ünsiyyeti aktının altı faktorunu aşağıdaki shemde bele ümumileştirir :

Gönderen		Alan
(Adresant)	Kontekst Bilgi	(Adresat)
	Elaga (Kontakt)	
	Kod	

Dilin emotiv ve ekspressiv funksiyasını öğrenmekde *adresant* merkezde dayanır ve o biri faktorlar emotiv informasiyasını reallaşdıran vasiteler kimi çıhış edir.

Müellif yazır :

R. Yakobsonun Klod Lei-Stross ile birge yazdığı "Köşki Şar'la Bodrela" adlı megale lingvopoetikanın prinsiplerinin tetbigi bahımından çoh maraglıdır². Yeri gelmişken geyd etmek lazımdır ki, müessir dilçiliyin banisi F. N. Sössürün 1977 nci ilde Rus dilinde çap olunmuş anagramlar haggında geydleri (Vedi poeziyası, German alliterasiya şe'ri, yunan eposlarında anagram...) ister nezeri, isterse de tecrübe bahımından böyük ehemmiyyet kesb edir³.

1960 ıncı ilde Varşava'da poetika meselelerine hesr olunmuş I. Beynelhalg konferans tecrübe mübadilesi ve nezeri ahtarışların yohlanması bahımından ciddi ehemmiyyet kesb edir. Konferansın 1961 inci ilde çap olunmuş materiallarından göründüyü kimi, burada esasen aşağıdaki problemler üzere me'ruzeler müzakire olunub çap olunmuştur.⁴

1. Poetika ve lingvistika : Dilin ve bedii edebiyatın garşılığlı üslub elageleri (5 magale).

¹ *Prajskiy lingvistiçeskiy krujok*, Moskva, 1967, s. 28-32.

² *Strukturalizm : "Za" i "protiv"*, Moskva, 1975, s. 231-255.

³ F. Sössür, *Trudi po yazıkoznaniyu*, Moskva, 1977, s. 639-645.

⁴ *Poetics, Poetyka, Poetika*, Warszawa., 1961.

2. Şe'rşünaslıg - (11 megale).
3. İntonasiya problemleri : Nesr, şe'r ve keçid formaları (6 megale).
4. Poetik leksika ve semantika (7 megale).
5. Poeziyada grammatik elementlerin funksiyası (6 megale).
6. Folklor poetikası (7 megale).
7. Poetikada riyazi metodların tetbigi (5 megale).
8. Tarihi ve mügayeseli poetika (10 megale).
9. Poetikada interpretasiya ve giymetlendirme problemleri (4 megale).

Çoh geniş ve zengin materialı olan bu konferansda R. Yakobsonun "Grammatikanın poeziyası ve poeziyanın grammatikası", R. İngardenin "Poetika ve lingvistika", Y. Stankeviçin "Poetika ve geyri - poetik dilin karşılıklı münasibetleri", V. Gurnının "Metnin strukturası dilin strukturası fonunda", L. Doblejel ve K. Gauzenblasın "Poetika ve üslubiyatın karşılıklı münasibetleri" R. Austerlitsin "Paralelizm", v. Sveçkovshayanın "Üslub ve sintaksis meselesine dair", Mak Hommondun "Poetik sintaksis", G. Poykertin "Halg mahnılarında formaların funksiyası", R. Abernatinin "Riyazi dilçilik ve poetika", İ. Fonodun "Poeziyada sözün ve sesin informasiyası" me'ruzeleri hüsüsile diggeti celb edir (bah :⁵).

Çehoslevakiya dilçileri Lyubamir Dolojel ve Karel Gauzenblas tamamilen hağlı olarak gösterirler ki,

Harici poetika mekteblerinin tedgiglerinde semereli ve öyrenilesi meseleler çohdur. Onlardan P. Gironun, M. Riffaterin, S. Saportanın, R. Harvenin, G. Mihelin, R. Bartın, S. Todorovun, Y. Mukarjovskinin, R. Veymanın, K. Mirşanın, R. Aratın adlarını çekmek olar. Bu bakımdan fransız filologlarının işi hüsüsile tegdirelayıgdir. Metodoloji aydınlıg mövgeyinden yanaşmagla harici poetika mekteblerinden resional tohumların seçilmesi zeruridir. Bu bahımdan son dövrlerde çap olunmuş iki kitabın ehemiyetini hüsüsile geyd etmek isterdik. Bunlar "Strukturalizm : "Za" i "protiv" (Moskva, 1975) ve "Novoe v zarubejnoi lingvistika" (vapusk IX, Lingvostilistika) (Moskva, 1980) kitablarıdır.

Sovet poetika elminin gazandıgı nailiyyetler ilk nöbede görkemli ensiklopedist filolog A. N. Veselovskiye ve onun klassik "Tarihi poetika" eserine borcludur ⁶.

V. M. Jirmunskinin, Y. N. Tınyanovun, B. V. Tomaşevskinin, P. G. Bogatıryovun ve hüsusen V.V. Vinogradovun eserleri sovet poetika elminin gızıl fondunu teşkil edir.

Sovet dilçiliyinin ana hetti marsizm - leninizm metodologiyasını rehber tutarag forma hatirine forma ahtarışlarına, ifrat mücerredçiliye zidd mövge

⁵ a.g.e. s. 39.

⁶ A. N. Veselovskiy, *İstoriçeskaya poetika*, Leningrad, 1940.

tutmuşdur. Strukturalizmin Praga golu sovet dilçiliyinin nezeri ve emeli fealiyyeti ile sesleşir, üst - üste düşür. Bu bahımdan Praga derneyinin poetika sahesindeki prinsipleri ve program karakterli mülahizelerin özünü çohlu terefdar taparag nüfuz gazanması tesadüfi sayılmamalıdır.

Sovet türkologiyası ve Azerbaycan dilçiliyinin poetika sahesindeki araşdırmaları daha çoh mügayiseli - tarihi sepkide aparılmış ve be'zi problemler esashı şekilde öyrenilmişdir. Hüsusen V. M. Jirmunskinin türk eposlarından "Manas"ı, "Alpamış"ı "Kitabi - Dede Gorgud"u öyrenmek sahesindeki hizmetleri çoh böyükdür.

Nezeri yükseklikde dayanan görkemli filolog konkret araşdırma aparmadığı sahelerin bele gelecek tedgigat kordinatlarını cızmış ve zemin hareketli mülahizeler yürütmüşdür.

Bu bahımdan H. Koroğlunun, E. Ceferin, Mir Celahın, Cefer Hendanın, T. Hacıyevin, A. Ahundovun, M. Adilovun tarihi poetika, dil - üslub meseleleri baredeki araşdırmalarını hususile geyd etmek isterdik.

***

Poetik tehlil dilin bütün yaruslarını ehate edir. Sintaksis - poetik tehlin daha çoh tipik sahesidir.

Dilin sistem karakterini gebul edirikse, dil işaresinin me'nasından, deyerliliyinden, dahil olduğu sistem ve yarım sistemden söhbet gedirse, burada sintaksis onun vahidleri - söz birleşmeleri, cümleler, mürekkeb sintaktik bütövler o biri yarusların vahidlerinden ayrıdır. Bunu vahtile Ferdinand Sössür sezmiş be'zi geydler etmiş, sonralar E. Benvenist bu hegigeti aşağıdaki sözlerle getileşdirmişdir: "Cümle ile dili biz bir işareler sistemi kimi terk edip başka bir aleme dahil olurug; burada dil ele bir ünsiyyet vasitesidir ki, onun ifadeçisi ile nitg özüdür".⁷

Şübhesiz sintaksisde de dilin sistemliliyi var: sintaktik modeller, konstrüksiyalar dil vahidi kimi deyerliliye malikdir. Ancag sintaktik vahidler (o cümleden sintatik figurlar) daha çoh kommunikasiya ile, nitg fealiyyeti ile bağlıdır, bir sözle nitg faktıdır. Bedii sözün gücünden, poetik sintaksiden söhbet gedirse, bu zaman nitg faktı olmag daha gabarig şekilde nezere çarpır. Dil ve nitgin dialektik elagesini, dil vahidleri ile nitg vahidlerinin vergi ve eyniliyini elece de, nitgin tipologiyasını müeyyenleşdirdikden sonra poetik dilin spesifikası daha çoh aydınlıg gazanır.

Poetik struktura ele bir mehanizmdir ki, onun mürekkeb guruluşundaki bütün hisseler bir-birini tamamlayır, bir başa veya dolayı yol ile onun vahidleri garşılığlı şekilde biri diğerinden asılı olur. Bellidir ki, her sintaktik figurun özü bir anomaliyadır, hansı bir standart normadansa yayınmadır. Nitg tebüiliyine sığan, dilin potensial imkanlarının esashında yaranan bu anomaliya

⁷ E. Benvenist, *Obşaya lingvistike*, Moskva, 1974, s. 139.

estetik deyerliliğine göre yaşama haggi alır. Hemin sintaktik figurun üzvi hisseleri bir megsede yöneldilir (motivlenir). Hemin figurdaki seslerin ardıcıl düzümü, sesleşmesi, sözlerin semantik tutumu, morfemlerin sırası, sözlerin birleşmesi ve sıralanması birbaşa teşkilediciler (neposredstvennie sistavlyayüşie) kimi çihş ederek poetik metnin gurulmasına iştirak edir.

M. Hammondun poetik sintaksisin predmenti barede nezeri mülahizeleri diggeti celb edir. O gösterir : “Sintaksis o zaman poetikdir ki, elageli danışıldaki ekivalent terkib hisseleri kordinansiya ve parataksis ile ardıcıl yerleşsin ve ya başga sözle, gabarığ şekilde bir yere cemleşmiş olsun” (4, 482) Sonra müellif gösterir ki, bu te’rif “poetik sintaksis” anlayışını grammatik tekrara geder mehdudlaşdırır ve geyd edir ki, poetik sintaksis ele tekrar olunan grammatik formalar yaradır ki, onların başlıca seciyyesi daşıdıqları lingvistik me’na ile deyil, konstruksiyanın öz tebieti ile bağılı olur.

Ardıcıl sintaktik bahış bedii metnin tam açılışına hidmet gösteren esas amil sayıla biler. Sintaktik deformasiyanın, ritmik - sintaktik elvanlığı poetik metne getirdiği dinamizm, kompaktlıg tekrarsız menzere yaradır. Bedii hegiget adi hegigetden seçilir. Bedii hegiget adi hegigetin mentigi ile *yalan* da ola biler ve *bedii yalan bedii hegiget* kredosu ile dilden öz biçimini isteyir. Bu biçimi *nitge* veren *dil* adi danışıldaki vasitelerin mehaniki yığımmı deyil, yeni, orijinal vasiteler tegdim edir ki, adi danışığ dili üçün, ün-siyyet vasitesi dil üçün bu geyri-tebüdür. Bedii biçim - model isteyen bedii informasiya yeni - yeni figurlarda tezahür edir. Sintaktik yarusda meydana çıhan tekrarlar ve birinci növbede ritmik - sintaktik tekrarın esas növü paralelizm ciddi ehemmiyet daşıyır. Burada bedii te’yin ve bedii hitabların, elece de, mürekkeb sintaktik bütövlerin üslubi - poetik rolunun da gabarığ olduğunu geyd etmek lazımdır. Şübhesiz, burada da metne bütöv bahış, öyrenilen fenomenin sistem dahilinde götürülmesi halledici ehemmiyyet kesb edir. Bu bahımdan Y. M. Lotmanın, İ. R. Galperinin, İ. V. Arnoldun, G. N. Akimovanın, G. Y. Solganikin, T. Silmanın tedgigleri daha çoh diggeti celb edir ki, uygun megamlarda onlardan behs edeceyik.

Be’zi tedgigatçılar “poetik sintaksis” anlayışını “poeziyanın sintaksisi” anlayışı ile, be’zen de “üslubi sintaksis” anlayışı ile eynileşdirirler. Bizce, tedgigat materialının folklor ve ya yazılı edebiyat olmasından asıllı olmayarag, poetik sintaksis bedii metnin bütün növlerini ehtiva edir.

Üslubi sintaksise geldikde ise burada araşdırmanın hüdudları grammatik çerçivede sahlanır ve geniş diapozonlu tedgigat mehdudlaşdırılır. Eğer poetik sintaksis lazım gelse, şüjet, motiv, formula ve b. edebiyatşünaslık problemlerine nüfuz edib, onun lingvistik mahiyetini ve ya lingvustika üçün marağı, keçilmez ve ümde problemleri aşkarlayırsa, üslubi sintaksis daha çoh sade ve mürekkeb cümlelerin, be’zi figürlerin ekspressiv - emossional çalarlarını, modellerin üslubi variantlarını öyrenir. Şübhesiz, üslubi sintaksisle

poetik sintaksisin üst - üste düşen problemleri çohdur ve tesadüfi deyil ki, dilçilik edebiyatında be'zen onlar sinonim işlenir.

Poetik sintaksisin folklor materialları esasında öyrenilmesi hüsusiile marağlıdır.

Esrlerin süzgecinden keçe - keçe gelen, zaman - zaman arılaşıb durulaşan folklorun poetik sistemi ardıcılığı, ganunauyğunluğu ile seçilir. Diğer terefdan ise folglor halgın poetik dünyagörüşünün ifadesi olduğu için onun poetik sistemini bütövlükde ve degig öyrenilmesi ikigat ehemiyyet kesb edir. Dünya poetiklerinin daha çoh folklor abidelerine, janrlarına müraciet etmesi bu bahımdan çoh tebiidir.

R. Yakobsonun ve P. G. Bogatıryovın "Folklor yaradıcılığın hüsusi forması kimi"⁸ adlı megalesinde folklor poetikanın predmeti kimi etraflı şerh edilir. Hemin megalenin bir neçe momentini hatırlatmaq yerine düşerdi. Bu sitatdan folklorda *formanın deyişkenliyi*, potensial yaşama faktını itirmesini yadda sahlayag.

Bu fikir ise bize ayrı - ayrı modellerin formulaların mahiyetini ve tarihi poetika faktının meğzini başa düşmeye kömek edir. Hüsusiile, epik dastan yaradıcılığında kollektivle temasın ve kollektiv terefinden gebül olunma amilinin nezere alınması ciddi ehemiyyet kesb edir. Bele ki :

Ve bu fikir folklorun dili ve poetik sistemi ile bağı çoh marağlı bir problemi bizim yadımıza salır.

Folklorda, hüsusen, dastan yaradıcılığında ayrı - ayrı zamanlarda deyişme nece gedir. Tarihten labüd olan deyişmeni ve sabitliyi tenzim eden ganunauyğunluğlar hansılardır? Bu suala tam genişliyi ile cevap vermek imkan haricinde olsa da, be'zi esas cihetlerin üzerinde dayanag.

Me'lumdur ki, edebiyatın menşeyi dilin menşeyinden çoh çoh sonradır, ancag dil ele yarandığı çağdan bedii sözün rüşeymi yaranmışdır. Besit şekilde desek, birinin danışıb beşinin dinlemesi artıg ilkin edebiyat işaresidir. İnsan oğlunun söze tapınması, dediği kelimelerin ovsununa inanması yene de edebiyat işartısıdır. Emek prosesinde işe yüngüllük getiren harmonik kelimeler, ritimli sözler, cümleler, ilkin emek neğmeleri, ilk düzgüler, goşuglar, meydan tamaşaları edebiyatın başlanğıcıdır.

Türk dillerinin, ayrıca götürsek, Azerbaycan dilinin ilk yetgin örneyi gam (şaman) -ozan - yanşag - aşig mektebinin yaratdığı söz senetidir. El-el, oymag - oymag gezib dolaşan bu söz ustaları sözle insanın dünyasını ifade etmiş, sözle insanın ilk *sehrini* yaratmışlar.

Her senetkar öz fantaziyasına, ilhamına, mühite, şeraite uyğun deyişme aparsa da, improvizasiyanın ganadları ne geder güclü, zaman ne geder

⁸ P. G. Bogatırev, *Voprosı teorii narodnogo iskusstva*, Moskva, 1971, s. 372 (orada "Folklor kak osobaya forma tvorçestva" s R. O. Yakobson ile bir5e yazılı).

uzun da olsa, süjet, motiv, dil figurları, poetik formlar çoh vaht özünü, *dastanların poetik strukturasını* goruyup sahlamışdır.

Folklorşünaslıgda ve poetikada bu prosesin şerhini veren nezeri gay-naglar çohdur. Biz bunlardan A. N. Veselovski ve onun şakirdlerini, elece de, M. Parri, A. Lord ve onların şagirdlerinin eserlerini hüsüsile geyd etmek isterdik. Formulanı nisbeten geniş me'nada götürən A. N. Veselovski ritm ve gafiye, epitet ve psiholoji paralelizmi şerh ederken, elece de, süjetden behs ederken formuların meraglı hüsüsüyetlerini açır (6, 73-200)

Bu bahımdan M. Parri ve A. Lordun eserleri çoh meşhurdur. Bele ki, onların yaratdığı Parri-Lord nezeriyyesinin esasında formula, onun nezeriyyesi ve tecrübe tehliil örnekleri ayandır. Bu nezeriyyenin banileri formula dedikde, bir metrik şeraitde zeruri fikri, ana ideyanı ifade etmek için mün-tezem işlenen söz grupunu nezerde tutarlar.⁹

Homer dastanları, serb - horvat dastanları esasında tehliil aparan Parri-Lord formula ekspressivliyi dedikde, hemin formula galbında yaradılmış misra ve ya yarımisranı, tema dedikde, geyri - adi tekrar hadiseleri, deskriptiv keçidleri nezerde tutur. Musigi sabitliyini, ritmi, paralel konstruksiyaları, sözün ovsunedici gücünü nezere alan Parri-Lord nezeriyyesi ritmik - sintaktik modeli mütlegleşdirerek dastan yaracılığının esasında götürür. Bu nezeriyyenin resional tohumları, hüsusen, formuların rolunun mütlegleşdirilmeden tetbigi, kompleks tedgigata poetik sistemin komponentlerden biri kimi götürülmesi çoh ehemmiyetli olardı.

Sovet tedgigatçılarının folklor poetikasını, elece de, folklor janrlarının lingvopoetik tehliil tecrübesi ehemmiyetli derecede geniş ve zengindir. Bu bahımdan atalar sözü ve meselelerin, halg şe'ri nümunelerinin, nağil ve dastanların poetik nümunelerinin tehliili, bu sahede yürüdülen feraziyye ve maraglı nezeri fikirler diggeti celb edir ki, biz yeri geldikce onların üzerinde dayana-cağıg.

Biz yuharıda geyd edilen o cehetleri nezere alarag, poetik sintaksis sahesindeki geydlerimizi "Kitabi - Dede Gorgud" dastanlarının materialları esasında ümumileştirmeye cehd göstereceyik.

Bu, tesadüfi deyildir. Bütün söz seneti nümuneleri kimi "Kitabi - Dede Gorgud"un dili de mühtelif aspektlerden öyrenile biler. "Kitabi - Dede Gorgud"un ensiklopedik deyerlerinin açılmasında, boyların poetik tehliilinin rolu çoh mühümdür.

Poetik tehliilin işığı altında boyların dili daha çoh aydınlaşır, grammatik tekamülün mahiyyeti açılır. "Kitabi - Dede Gorgud"un dilindeki ovsunu, poetik tefekkürün inceliklerini açmagda lingvistik poetikanın, hüsusen poetik sintaksisin rolu çoh mühümdür. "Kitabi - Dede Gorgud"un

⁹ A. B. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge, 1960, s. 65.

poetik sintaksisi abidenin poetik sisteminin terkihi hissesidir. “Kitab-i-Dede Gorgud”da poetik ehval-ruhiyye ele gurulub ki, her şey iç - içedir, taşıyıcı vasiteler yalnız bir - birini izlemir, tamamlamır, aynı zamanda birge gelir; bütöv, monolit çılış edir. Bedii teessüratın ifade vasiteleri degigliyi, şeffaflığı ile seçilir.

“Kitabi - Dede Gorgud”un sadelik ve aydınlık poeziyası, şeffaf dili, dinamik üslubu, derin ve tutarlı tedgigat işlerinin mövzusudur.

“Kitabi - Dede Gorgud”un poetik sintaksisinden danışarken ve ümumen, poetik sintaksisden behs ederken, ilkin garşımızda dayanan ritm ve intonasiyanın poetik funksiyasıdır.